

Розділ 2

РЕГІОНАЛЬНІ КРИЗИ В ЄВРОПІ ТА НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: СЕПАРАТИЗМ, МІГРАЦІЇ, ПРОКСІ-ВІЙНИ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ

(Побле Дмитро)

Останні події, пов'язані з етнічними конфліктами та сепаратистськими рухами в усьому світі, схожі на ефект киплячого казана, який ще не досяг точки кипіння. У цьому сенсі Європа не є винятком.

Нові вогнища нестабільності виникли внаслідок сепаратистських настроїв та воєнних конфліктів за допомогою проксі-технологій. Європа після двох драматичних світових воєн розпочала нову регіональну стратегію, однак, геополітичні зміни, проксі-конфлікти та імміграційна криза стали проблемами, які загрожують успіху втілення концепції єдності у різноманітті.

2.1. ПРОБЛЕМА СЕПАРАТИЗМУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ РЕГІОНАХ

Найбільш яскравими прикладами сепаратистських подій на європейській арені є регіони Каталонії (Іспанія), Шотландії (Сполучене Королівство), Корсики (Франція), Придністров'я (Молдова), Криму та Донбасу (Україна). Тенденції до сепаратизму, як зазвичай, виникають у процвітаючих, історично домінуючих регіонах, які почувуються недооціненими та певним чином упередженими з боку центральної влади: але це не обов'язково має бути так. Ситуація може відрізнятись від регіону до регіону. Іноді це доводить, що найбільш вразливими регіонами до сепаратизму є території з етнічними меншинами, розташованими за кордоном або на периферії. Наявність амбітної політичної еліти, яка не реалізувала свій потенціал, і місцевої громади, яка тяжіє до могутньої держави по той бік кордону, може призвести до логічного продовження сепаратистських тенденцій. Однак є певні інструменти протистояти сепаратистським рухам всередині нації та імперським амбіціям «доброчинних» сусідів, зберігаючи територіальну цілісність країни. Сьогодні велика кількість країн може зіткнутися з проблемою

сепаратизму внаслідок активізації самосвідомості та ідентичності етнічними меншинами, націоналізму та амбіцій місцевих політичних еліт, захвалоного втручання «доброзичливих» сусідніх країн тощо.

К. Бойл і П. Енглеберт у своїй розгорнутій праці «Примат політики в сепаратистській динаміці» описали економічні, культурні, політичні та деякі інші фактори, що сприяють розвитку сепаратизму в регіонах. Політична еліта та значні прошарки місцевого населення в сепаратистських регіонах відчують себе певним чином відстороненими та недооціненими з решти країни з точки зору процвітання, фізичного чи людського капіталу чи забезпеченості природними ресурсами. Тенденції до сецесії часто сприяють етнічна, мовна та релігійна неоднорідність країни. Етнічні діаспори також можуть сприяти сепаратистським настроям, оскільки вони мають тенденцію доглядати за образами, пропагувати елементи іредентизму, загострювати невдоволення центральною владою, посилювати почуття етнічної чистоти та надавати певне фінансування місцевим організаціям. У багатьох випадках політика сусідніх держав зацікавлена в продовженні повстань через кордон у сусідній країні та отриманні вигоди від сепаратистської діяльності там. Іноді політичні події та зміни роблять держави вразливими та можуть створити ситуацію, яка спровокує сепаратистський процес (Романюк, 2014, с. 2).

У своєму дослідженні К. Бойл та П. Енглеберт, визначаючи сепаратизм як «вираження прагнення до державності» і «глибоко політичну заяву», зробили дуже цікавий висновок, описуючи діапазон залежності між державою і сепаратизмом. Вони описали останнє як «акт утворення держави, який, швидше за все, відбудеться, чим більше дискримінуються спільноти, чим більше держави, в яких вони живуть, неспроможні забезпечити будь-яку форму соціального договору та стримати насильство, і тим більше вони можуть покладатися на спогади про колись автономне життя» (Boyle, & Englebert, 2006, с. 45). Тому «сепаратизм у політичній сфері може мати негативні наслідки, напр. скорочення державного суверенітету, дестабілізація ситуації в країні тощо» (Романюк, 2014, с. 5).

Сепаратизм може відрізнитися за своїми цілями як «...сецесія (тобто відокремитися від існуючої держави та створити нову незалежну), іредентизм (відокремитися від існуючої держави та приєднатися до іншої держави) та сепаратистський рух (прагнути до більше повноважень автономії, залишаючись у межах існуючої держави)» (Маслова, & Мунтян, 2018, с. 4).

Європейський континент, за офіційними даними ООН, представлений 44 (без урахування залежностей, міні-держав тощо) незалежних країн. Майже всі вони мають на своїй території етнічні меншини, які були або потенційно можуть бути залучені до сепаратистських рухів. «Сепаратизм» за визначенням у Кембриджському словнику означає «переконання людей певної раси, релігії чи інших груп у країні, що вони повинні бути незалежними та мати свій уряд або якимось чином жити окремо від інших людей: напр. Баскський сепаратизм» (Cambridge Dictionary, 2019).

Виявляється, що меншини, які проживають у встановлених політичних контурах певних націй, демонструють явну тенденцію до відділення чи автономії. Сепаратистські рухи прагнуть повної незалежності від існуючої країни. Автономістські рухи спрямовані на досягнення, зміцнення або збереження політичної автономії в межах існуючої країни. Сепаратистські рухи та партії широко поширені по всій Європі: їхні амбіції коливаються «від войовничого відділення, що веде до прямої війни, до репресій з боку національних/центральных урядів, ненасильницьких демократичних рухів за незалежність, рухів, спрямованих на досягнення певної міри автономії, збільшення або зміцнення існуючої автономії, до відносного задоволення автономією статус-кво» (Anderson, 2018, p. 29).

Варто зазначити, що Європа об'єднала (на сьогоднішній день) 28 країн у Європейський Союз, створений після Другої світової війни. Крім того, ЄС має досить ефективну мережу регіональних організацій і спілок. Однією з найбільш універсальних і представницьких регіональних організацій є Асамблея європейських регіонів (AER). Він об'єднує регіони з 35 країн і 15 міжрегіональних утворень. Його заявлені цілі проголошують «сприяння регіональним інтересам у Європі та за її межами» та «сприяння міжрегіональному співробітництву для сприяння обміну досвідом і розвитку регіональної політики» (AER, 2019).

Ця організація розглядає регіон як один із ключових елементів політичної системи та істеблшменту. Стаття 3.2 Статуту AER, ухваленого Генеральною асамблеєю AER 5 червня 2019 року в Ларнаці (Кіпр), передбачає, що «термін «регіон» в принципі охоплює територіальні органи влади між центральним урядом і місцевими органами влади, з повноваженнями політичного представництва як доручено обраними зборами» (AER, 2019).

Незважаючи на проголошену готовність сприяти міжрегіональному співіснуванню та співпраці, самі регіони часто опиняються у

чутливому становищі через сепаратистські тенденції та рухи. Регіони, схильні до сепаратистських настроїв, часто є процвітаючими, і вони вважали себе не оціненими належним чином в економічній чи політичній сфері. Фактор процвітання, здається, не догма, але має сенс. Ханнес Хайне з Німеччини відзначив кілька європейських регіонів, які демонструють своє ставлення до незалежності (Heine, 2017, р. 2) (див. мал. 1).

Separatisten sind in vielen Staaten Europas aktiv - auf der Karten sind nur die wichtigsten Bewegungen verzeichnet. © TSP

Мал.1. Сепаратизм: найважливіші рухи в Європі

Джерело: Der Tagesspiegel. Взято з <https://www.tagesspiegel.de/politik/separatisten-in-europa-nicht-nur-katalonien-wer-alles-nach-unabhaengigkeit-strebt/20366008.html>

Каталонія є одним із найбільш очевидних європейських регіонів у своїй величезній тенденції до відділення. Регіон отримав унікальний історичний досвід у протистоянні центральній владі Мадрида під час диктатури Франциска Франко, а також під час 1,5 мільйонних демон-

страцій у 2012 році, які вимагали незалежності від іспанської монархії. Каталонці вважають себе самодостатньою меншиною з слабкою залежністю від центрального істеблїшменту в Мадриді. Звідси природно виникає історична паралель із герцогством Бургундським, який під час Столітньої війни в XIV–XV століттях у Діжоні затьмарив французький двір економічно та культурно. Поточні статистичні дані та огляди численних міжнародних спостерігачів свідчать про те, що «як найбільш квітуча з 17 регіонів Іспанії, Каталонія містить приблизно 19 відсотків економіки Іспанії, яка отримує вигоду від туризму, експорту, виробництва та промисловості» (Bosch, 2017, р. 2). Цей багатий регіон має не лише 1000-річну історію, але й 7,5 мільйона населення зі своєю мовою, парламентом, прапором і гімном і навіть своєю поліцією та певним громадським контролем (Catalonia Statistics, 2018) (див. нижче).

	2017	2018	Темп зростання (%)	Іспанія 2018	Каталонія/Іспанія 2018 (%)
Всього населення	7 555 830	7 600 065	0,6	46 722 980	16,3
ВВП НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ (€)	30.064	30.769	2,3	25.854	119,0
ПОТОЧНІ ЦІНИ ВВП (млн €)	223.988	231.277	3,3	1.208.248	19,1
ЕКСПОРТ ТОВАРІВ (млн €)	69.647	71.624	1,1	285.024	25,1
ІМПОРТ ТОВАРІВ (млн €)	84.606	90.178	6,9	318.864	28,3
ТОРГОВИЙ БАЛАНС (Експорт — імпорт) (млн €)	-14.959	-18.554	32,2	-33.840	54,8

Статистичні дані Торговельно-промислової палати Барселони

Джерело: Barcelona Chamber of Commerce. Взято з https://www.cambrabcn.org/documents/117985/528578/Catalunya_Estadistica_2018_EN.pdf/452bb440-19a6-4986-8109-8ef70d7200bd

Тим не менше, каталонські націоналісти та радикальні угруповання давно вважають, що Мадрид виділяє занадто багато грошей біднішим частинам Іспанії за рахунок свого регіону через податковий контроль. На їхню думку, рішення конституційного суду 2010 року про обмеження суверенітету Каталонії підірвало каталонську ідентичність.

На референдумі, який відбувся 1 жовтня 2017 року, «близько 90 відсотків виборців Каталонії підтримали незалежність» (BBC, 2019, р. 3). Але явка виборців склала лише 43 відсотки, і Конституційний суд Іспанії визнав це незаконним.

На жаль, деякі серйозні фактори впливають на прагнення Каталонії до відділення. Однією з перешкод на шляху до відділення є національний державний борг Іспанії, який у 2016 році становив приблизно 1,18 трильйона доларів, за даними Банку Іспанії та до референдуму про незалежність Каталонії в 2017 році.

У 2016 році Каталонія накопичила один із найбільших боргів серед регіонів Іспанії — 86,9 мільярда доларів. Отже, подальший успіх Каталонії значною мірою залежить від того, «чи візьмуть вони на себе відсоток іспанського боргу чи ні, і чи будуть від них вимагати погасити свій борг» (Bosch, 2017, р. 6). У такому випадку ситуація з борговим тягарем регіону може виявитися згубною для нової каталонської нації та завдасть реальної шкоди розвитку її економічного потенціалу.

Намір Каталонії отримати повну незалежність від Іспанії може викликати негативні відгуки з боку Євросоюзу через інституційні причини. Така ситуація склалася після референдуму про незалежність Шотландії від Великої Британії, який відбувся 18 вересня 2014 року.

На єдине запитання «Чи повинна Шотландія стати незалежною країною?» виборці повинні були дати відповідь «Так» чи «Ні». Більшість у 55,3 відсотка (2 001 926 голосів) проти 44,7 відсотка (1 617 989 голосів) вирішила, що Шотландія залишиться частиною Сполученого Королівства» (Piris, 2019, р. 72). Зазначимо, що явка виборців у 84,6 % стала найвищою у Великобританії з моменту запровадження загального виборчого права. Проблема в тому, що ні Шотландія, ні Каталонія не мають автоматичного права на членство в ЄС. Це означає, що Каталонія повинна отримати одностайне «так» від членів ЄС, включаючи Іспанію та її союзників, що навряд чи можна собі припустити. Якщо Європейський Союз відмовить новій нації в членстві або ускладнить ситуацію, каталонська економіка нестиме важкий тягар переходу і може навіть не тільки втратити своїх нинішніх торгових партнерів, але і зіткнутися з бойкотом торгівлі з боку решти Іспанського королівства.

Сепаратизм притаманний не лише економічно розвиненим і самодостатнім регіонам, а й дотаційним регіонам, залежним від федеральних субвенцій, напр. Корсика є одним із 18 адміністративних округів Франції (13 столичних регіонів і 5 заморських регіонів). Починаючи

з 1991 року Територіальний колектив Корсики (така офіційна назва острова з відомою історією) отримав особливий статус з більшими повноваженнями, що володіє двома органами: Виконавчою радою та Асамблеєю Корсики. Регіональні вибори 2017 року принесли національний альянс *Ri a Corsica*, що об'єднує автономістичну партію *Femu a Corsica* та сепаратистську партію *Corsica Libera*, отримав більшість місць в Асамблеї Корсики, однопалатному законодавчому органі, набравши 56,5 % голосів. На відміну від Каталонії в Іспанії чи Шотландії у Сполученому Королівстві, Корсика не думає про повне відділення. Він радше шукає посилення автономії та влади, особливо фінансових зобов'язань та офіційного визнання корсиканської мови.

Перспектива міжнародної ізоляції у разі повного відокремлення не вигідна ні корсиканцям, ні їхньому регіону, оскільки «Корсика є регіоном, який субсидується французьким урядом. Більшість населення острова отримує зарплату з державних коштів» (*Arab News*, 2017, р. 2) і значною мірою залежить від туризму.

Що стосується Східної Європи, то варто відзначити Придністров'я, яке є невеликим сепаратистським утворенням (невизнаною державою), яке розташоване між річкою Дністер і східним кордоном Молдови через Україну. «З 1992 року регіон Придністров'я, економічно важлива частина Республіки Молдова... зазнав самоізоляції від решти країни та, здебільшого, від світу в цілому» (*Corporate authors / World Bank Report*, 1998, р. 7).

Причина неврегульованості конфлікту криється в етнічному та мовному аспектах, а також у різних підходах до проведення необхідної економічної реформи. У листопаді 1990 року відбулися обмежені бойові дії між молдавською поліцією за підтримки військових підрозділів і підтримуваними Росією придністровськими силами. Бойові дії активізувалися в березні 1992 року, залучаючи військовослужбовців 14-ї радянської армії, розташованої в цьому районі, і тривали до моменту припинення вогню 22 липня 1992 року. Російськомовне населення Придністров'я вважає російську військову присутність захистом своєї ідентичності, які можуть переважати етнічна молдовська більшість. У свою чергу Молдова вважає Придністров'я «темною дірою» для контрабанди та нелегальних перевезень і наполягає на тому, що дислокація там російських військ порушує її територіальну цілісність.

Крім того, влада Молдови звинувачує Москву в тому, що вона постійно блокує будь-які спроби врегулювання. «Придністров-

ський конфлікт регулюється вже більше 25 років, але перспективи відновлення територіальної цілісності Молдови та реінтеграції Придністров'я дуже малі» (Jawir, 2018, р. 2).

Можливо, тому цей давно тліючий «заморожений конфлікт» у Придністров'ї нагадує певну паралель із нинішньою ситуацією вздовж східного кордону Молдови та триваючим конфліктом, пов'язаним з анексованим Кримом, а також безперервними бойовими діями на сході України. Незважаючи на існування того самого закулісного актора з минулого Радянського Союзу, масштаби цих конфліктів відрізняються як за людськими втратами, так і за порушенням міжнародного права. Кількість загиблих у придністровському конфлікті склала понад тисячу непоправних втрат, а «за даними Моніторингової місії ООН з прав людини (UNIAN, 2019), у бойових діях на Донбасі з квітня 2014 року до кінця 2018 року було вбито від 12 800 до 13 000 осіб».

Якщо у випадку анексії Криму Російська Федерація застосувала силову загрозу для захоплення півострова, то на Донбасі вона застосувала регулярні збройні сили (як планування, так і використання особового складу та малих підрозділів) нарівні зі своїми силовими формуваннями, і сепаратистські формування для розпалювання там війни. Спочатку Росія заперечувала приналежність своїх військ у Криму до регулярної армії, тому вона заперечує свою причетність до Східної України та величезні військові та матеріальні поставки невизнаним «Донецькій і Луганській республікам». Безперервний конфлікт щодня призводить до людських жертв і подальшого збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб.

«Після п'яти років збройного конфлікту на Сході України масштабна гуманітарна криза та криза переміщення продовжують впливати на 5,2 мільйона людей, з яких 3,5 мільйона потребують гуманітарної допомоги та захисту» (Nechayeva, 2019, р. 6) (див. малюнок 2).

Занепад пострадянської економіки, зростання бідності та збільшення кількості пенсіонерів посилили сепаратистські настрої як у Придністров'ї, так і на Донбасі. «Майже 700 тисяч пенсіонерів не отримують пенсії через обмежувальну політику, яка пов'язує виплату пенсій постраждалим від конфлікту особам із обов'язковою реєстрацією внутрішньо переміщених осіб» (Nechayeva, 2019, р. 4).

Анексія Криму та розв'язана війна у східній частині країни призвели до значних втрат для суверенітету та економіки України з 2013

року, а саме: Україна втратила контроль над 46,2 тис. км² (із загальною 603,7 тис. км²); близько 6 млн відрахувань із загальної суми 43 835 тис. грн. населення; 20 % втрати ВВП (Крим — 3,6 % ВВП у 2013 р., Донбас — 15 % ВВП у 2013 р.) (Стахурський, 2017, с. 2).

Мал. 2. Зони конфлікту на Сході України

Джерело: Норвезька рада з питань біженців. Взято з <https://www.nrc.no/perspectives/2019/five-things-to-know-after-five-years-of-conflict-in-eastern-ukraine>

Об'єктивно кажучи, деклароване процвітання Донбасу стосувалося здебільшого «старих добрих часів Радянського Союзу» з тотальним розпродажем олігархіяма надр і прокату. Міністр фінансів України Олександр Шлапак під час прес-брифінгу, організованого у травні 2014 року, підтвердив, що «самоокупність Донецької та Луганської областей за доходами у 2013 році становила 39,8 % і 44,1 % відповідно». Він додав, що «доходи Донецької області у 2013 році склали 16,3 млрд грн., а витрати зросли до 41 млрд грн., що свідчить про те, що самоокупність області залишається на рівні 39,8 %» (Економічна правда, 2014).

Підсумовуючи вищезазначене можна сказати, що сепаратистські рухи не припиняються в усьому світі, особливо в транскордонних і периферійних регіонах, де етнічні меншини мають певну етнічну, мовну чи історичну привабливість по відношенню до прикордонних.

Більшість випадків сепаратистських тенденцій зумовлені етнічними та мовними причинами, а також недооцінкою економічного добробуту та самозабезпеченості окремих регіонів. Тим не менше, занепад пострадянської або неконкурентоспроможної економіки, зростання бідності та збільшення кількості пенсіонерів створюють додаткову мотивацію для сепаратизму, особливо у Східній Європі.

Така ситуація вимагає пошуку найефективніших інструментів протистояння сепаратистським рухам, які можуть включати залучення міжнародних організацій та країн-посередників, мирні переговори, економічні та політичні санкції, звернення до Міжнародного суду ООН, звернення до міжнародної ізоляції, застосування примусової сили поліцією, або навіть підрозділами збройних сил, або миротворчими військами, призначеними міжнародним співтовариством.

2.2. МІГРАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ В ЄС ТА ПОЗА ЄС: КЕЙСИ ЧЕЧЕНСЬКОЇ ТА ЧЕРКЕСЬКОЇ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН

Імміграція — це процес, через який люди стають постійними жителями або громадянами нової країни. Історично процес імміграції приніс велику соціальну, економічну та культурну користь державам. Досвід імміграції тривалий і різноманітний і в багатьох випадках призвів до розвитку мультикультурних суспільств; багато сучасних держав характеризуються широким розмаїттям культур і етносів, які походять від попередніх періодів імміграції (Parry, 2023).

Серйозним глобальним викликом для Європи став міграційний потік із Близького Сходу (БС) та Північної Африки, оскільки міграційні процеси охоплюють три континенти, отже огортаючи Європу її сусідами. Люди в усьому світі завжди перетинали кордони в пошуках кращого життя та мігрували з одного місця в інше. Але в останнє десятиліття європейські мігранти намагаються дістатися до європейських берегів з різних причин і різними маршрутами. Ситуація надто складна, щоб з'ясувати саму причину міграції (громадянська війна, голод, соціально-економічні фактори, різні релігійні погляди та сезонна трудова міграція): мотиви переплітаються. «У 2015 і 2016 роках ЄС пережив безпрецедентний наплив біженців і мігрантів. Понад 1 мільйон людей прибули до Європейського Союзу, більшість з них тікали від війни та терору в Сирії та інших країнах» (European Commission, 2017, p. 1).

Також непросто відрізнити легальну міграцію від нелегальної. Статистика неповна, оскільки лише певна кількість мігрантів офіційно реєструється в Міжнародній організації з міграції, Управлінні Верховного комісара ООН у справах біженців та інших відповідних організаціях (UNCHR, 2019) (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Загиблих і зниклих безвісти у 2019 році

Попередні роки	Прибуття *	Загиблі та зниклі безвісти
2018	141,472	2,277
2017	185,139	3,139
2016	373,652	5,096
2015	1,032,408	3,771
2014	225,455	3,538

* Прибуття включає прибуття морем до Італії, Кіпру та Мальти, а також морське та наземне прибуття до Греції та Іспанії.

Джерело: портал операційної бази даних щодо ситуації з біженцями. Взято з <https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean>

Європейські правові основи ґрунтуються насамперед на Лісабонській угоді (як продовженні Римської та Маастрихтської угод) як конституційному компоненті, а також на Шенгенській угоді 26 європейських країн і Дублінському регламенті як операційному компоненті. Регламент Дубліна III (Регламент № 604/2013) визначає, яка держава ЄС зобов'язана розглядати заяви про надання притулку, подані людьми, які прибувають до Європи. Він набув чинності в січні

2014 року, «встановлюючи критерії та механізми визначення держави-члена, відповідальної за розгляд запиту про міжнародний захист, поданого громадянином третьої країни або особою без громадянства в одній із європейських держав» (Amirati, 2015, p. 1).

Французька та британська моделі інтеграційної політики історично відомі протягом тривалого часу, утворюючи дві взаємовиключні парадигми. «Побудоване на елементах ідеології, запровадженій під час Французької революції, французьке громадянство сприймається як відмова від будь-якої форми розрізнення за етно-расовими ознаками в публічній сфері... Британська політика, здається, представляє свою антитезу з підходом, заснованим на важливості меншини. груп і певне визнання мультикультуралізму як соціальної та політичної риси британського суспільства» (Bertossi, 2007, p. 4).

Ці концептуальні моделі інтеграції іммігрантів, тобто французька асиміляція та британський мультикультуралізм, знайшли багато прихильників у європейських порівняльних дослідженнях, враховуючи та пояснюючи багато національних відмінностей. Таким чином, концепція може бути дещо проблематичною, оскільки вона страждає від нормативних і теоретичних хибних уявлень. Тому «моделі слід розглядати не як однорідні та стабільні культурні утворення, а як складні референтні структури, на основі яких широкий спектр соціальних агентів у кожному національному контексті розробляє безліч концепцій ідентичності, рівності та інклюзії» (Bertossi, 2011, p. 1).

Крім кризи сирійських біженців, це був попередній невдалий розвиток чеченської меншини, яка намагалася інтегруватися в суспільство ЄС після чеченсько-російських війн на Кавказі. Їхній інтеграції серйозно заважали певні традиції та особливості чеченської самосвідомості, тобто примат традиційного права та звичок життя, обумовлених «законами батьків», а не держави; уявлення про роль жінки, правила кровної помсти, колективну відповідальність, замкнутість чеченської громади.

У 2018 році конфлікт між чеченськими та афганськими біженцями у Східному Котбусі викликав великий резонанс у Німеччині. Як заявив в інтерв'ю DW міністр внутрішніх справ землі Бранденбург Карл-Хайнц Шретер, проблеми з чеченцями виникли і в інших містах. Ображені чеченці вміють навіть у Німеччині мобілізувати великі групи своїх співвітчизників. Німецький міністр упевнений, що частина вихідців з Чечні не хоче інтегруватися. Їх мета — жити в Німеччині, але за своїми законами. Він також зазначив, що є деякі докази можливих

зв'язків представників чеченської громади з організованою злочинністю. Зокрема це стосується торгівлі людьми та нелегальної міграції (Есипов, 2019, с. 6).

Європейський континент був не єдиним місцем притулку, яке приваблювало іракських і сирійських мігрантів, які рятувалися від гнітючої реальності війни та злочинів бойовиків «Ісламської держави» у своїх країнах. Був сусід, який називався Йорданським Хашімітським Королівством, тобто спільною монархією, історично та географічно пов'язаною з Іраком та Сирією. Згідно зі статистичною базою даних Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCHR), протягом 2006–2011 рр. Йорданія приймала 450–500 тисяч іракських біженців щороку, а в 2013–2016 роках вона приймала 585–648 тисяч сирійських біженців (UNHCR Statistical Database, 2017) (див. табл. 2).

Драматичний потік біженців на території сучасної Йорданії трапився не вперше. Амман, столиця Йорданії сьогодні, знає інший період своєї історії, коли його знову заселили в 1878 році черкеси з племені Шапсугів. Регіон Амман, який був анексований Османською імперією в 1516 році і не вважався політичним центром Трансйорданії, був переселений лише з 1878 року, коли сотні черкесів знайшли свій притулок після втечі з Кавказу. Десятки тисяч черкесів були примусово переселені в 1872–1910 роках до Османської Сирії (Трансйорданії) з історичної Черкесії Російською імперією під час подій російсько-черкеської війни.

Такий відтік північнокавказьких мігрантів пов'язаний з рухом мухаджиризму, трагічним від'їздом абхазів і черкесів, меншою мірою — чеченців, дагестанців і осетин з історичної батьківщини. Гордін назвав такий результат психологічною катастрофою, оскільки кавказькі горці втратили внутрішні зв'язки з «благодатною батьківщиною», стійку систему соціальних зв'язків з природним і культурним середовищем. У своїй монографії він охарактеризував кавказьку драму як один із тривалих і гострих конфліктів російської історії. «Жорстока війна... що тривала шістдесят років у XIX столітті і вийшла наприкінці XX століття як розбухлий підземний потік, відчутно вплинула на долю Росії» (Гордін, 2014, с. 1).

Історія мухаджирства народів Північного Кавказу в Османській імперії пов'язана з процесом державного територіального розмежування і входженням регіону до складу Російської імперії в останній чверті XVIII — першій половині XIX століть. Але реальне заво-

ювання значної частини Північного Кавказу тривало протягом усієї другої половини XIX ст. Приєднання здійснювалося рідше шляхом договорів, частіше шляхом воєнних дій. Вхідження в 1801 році Східно-Грузинського Картлі-Кახетинського царства до складу Росії призвело до активізації воєнних дій російської армії на Північному Кавказі.

Таблиця 2

Статистичні дані управління Верховного комісара у справах біженців

Країна або територія притулку або проживання	Країна або територія походження	Рік	Біженці*	Біженці, яким надає допомогу УВКБ ООН	Загальна кількість біженців та людей у ситуаціях, схожих на біженців*	Всього біженців та людей у ситуаціях, подібних до біженців, яким надає допомогу УВКБ ООН
Йорданія	Ірак	2016	33 118	33 118	33 118	33 118
Йорданія	Сирія	2016	648 836	648 836	648 836	648 836
Йорданія	Ірак	2015	33 256	33 256	33 256	33 256
Йорданія	Сирія	2015	628 223	628 223	628 223	628 223
Йорданія	Ірак	2014	29 263	29 263	29 263	29 263
Йорданія	Сирія	2014	623 112	623 112	623 112	623 112
Йорданія	Ірак	2013	55 509	20 286	55 509	20 286
Йорданія	Сирія	2013	585 304	585 304	585 304	585 304
Йорданія	Ірак	2012	63 037	27 814	63 037	27 814
Йорданія	Сирія	2012	238 798	118 908	238 798	118 908
Йорданія	Ірак	2011	450 000	32 197	450 000	32 197
Йорданія	Сирія	2011	193	193	193	193
Йорданія	Ірак	2010	450 000	30 098	450 000	30 098
Йорданія	Сирія	2010	198	198	198	198
Йорданія	Ірак	2009	450 000	46 600	450 000	46 600
Йорданія	Сирія	2009	138	138	138	138
Йорданія	Ірак	2008	500 000	52 668	500 000	52 668
Йорданія	Сирія	2008	44	44	44	44
Йорданія	Ірак	2007	500 000	51 023	500 000	51 023
Йорданія	Сирія	2007	41	41	41	41
Йорданія	Ірак	2006	500 000		500 000	
Йорданія	Сирія	2006	42	42	42	42

Джерело: База статистичних даних управління Верховного комісара у справах біженців.

Взято з <http://data.un.org/Data.aspx?d=UNHCR&f=indID%3AType-Ref>

Тривала боротьба Російської імперії за завоювання Кавказу призвела до того, що значна частина корінного населення покинула батьківщину і переселилася до Османської імперії. Колись численні народи адигейського походження (700–750 тис. осіб) були в меншості. «Черкеси, корінний мусульманський народ Кавказу, довгий час переслідувався Російською імперією. Їх останні залишки опору проти росіян закінчилися навколо сьогоднішнього чорноморського портового міста Сочі 21 травня 1864 року» (Sofuoglu, 2016, p. 1).

Варто зазначити, що «до початку російської агресії черкеська нація була найбільшою на всьому Кавказі... можна підрахувати кількість черкесів, які жили б сьогодні на Кавказі, якби Росіяни не почали свою нищівну війну. Це доходить до 10 мільйонів... Якщо порівняти це число з кількістю північно-західних кавказців, які фактично проживають на Кавказі зараз, а це близько мільйона, то можна почати оцінювати весь масштаб катастрофи, яка їх спіткала» (Jaimoukha, 2019, p. 7).

Після того часу черкеси відігравали домінуючу роль у розвитку Йорданії, дотримуючись значних позицій йорданського уряду, збройних сил і поліції. Черкеси отримали посаду особистої королівської гвардії від короля Абдалли I у 1921 році. З того часу черкеси були на службі в якості королівської гвардії всіх наступних королів Йорданії: короля Абдалли I, короля Талала I, короля Хусейна I і короля Абдалли II. У наступний період, зокрема в 1932 році, була створена Черкеська благодійна асоціація, яка виявилася другою найстарішою благодійною групою в Йорданії. У 1944 році був заснований Черкеський спортивний клуб Аль-Ахлі. У 1950 році з метою збереження культури Черкесії був відкритий клуб «Нове покоління» (араб. «Аль-Джель Аль-Джадід»). Черкеська академія культури була заснована в 2009 році з метою збереження черкеської мови, яка складається з адигейської та кабардинської мов (іноді їх вважають діалектами черкеської мови). Це був 1994 рік, коли клуб «Аль-Ахлі» організував труп черкеського фольклорного танцю. Існує ще одна черкеська фольклорна танцювальна трупа під назвою «Горці», створена при Черкеській академії культури.

Парламент Йорданії (арабською мовою називається Маджліс аль-Умма) був заснований відповідно до Конституції 1952 року і складається з двох палат: Сенату (Меджліс Аль-Аян) і Палати представників (Меджліс Ан-Нуваб). Сенат нараховує 65 членів, кожен сенатор призначається безпосередньо Королем, тоді як Палата представни-

ків складається з 130 обраних членів; тим часом дев'ять із загальної кількості місць зарезервовано для християн, три з них призначені для черкеської та чеченської меншин і п'ятнадцять для жінок. «Політична арена Йорданії була заповідником черкеської меншини, оскільки в наступні роки розгорталася престижна історія участі. Сюди входить перший прем'єр-міністр у 1923 році та перша жінка-законодавець у 1993 році. До них можна додати вищі цивільні посади, такі як мери та заступники, а також вищий склад армії, авіації та розвідки» (Szawlowski, 2018, p. 3).

Відродження черкеської молоді та її участь у соціально-економічних подіях і розвитку Йорданії призвело до швидкої асиміляції. Відвідування ними вищої освіти змінило актуальність стереотипної кар'єри землевласника, армійського офіцера та державного службовця на нові професії, пов'язані з технологіями цивільного будівництва, охороною здоров'я, приватним підприємництвом та промисловістю. «Нове динамічне та високо-мотивоване покоління витіснило стару традиційну еліту ... але мова безповоротно втрачена, а традиції значною мірою відкинуті. Нове покоління має отримати ідентичність, яка гармонує з минулим і відповідає сучасності» (Jaimoukha, 2019, p. 14).

Переважає більшість черкесів Йорданії вважають себе черкесами, які зберігають свої особливості та цінності, які зближують їх з історичною батьківщиною. Так чи інакше, вони пов'язують своє майбутнє насамперед з йорданською монархією, вважаючи Хашимітське королівство «найкращим місцем для життя і кар'єри». Навіть тих, хто в принципі хоче повернутися на Кавказ, лякає нестабільність там» (Ganich, 2003, p. 13). Вони досі пам'ятають Кавказ як об'єкт ностальгії та місце для короткочасних візитів, але не місце постійного перебування.

Таким чином історично склалося так, що досвід імміграції тривалий і різноманітний і в багатьох випадках призвів до розвитку мультикультурних суспільств. Два окремих випадки північнокавказьких мігрантів — чеченської та черкеської меншин — вказують на приклади інтеграції біженців у європейські та йорданські громадські спільноти в часовому проміжку у 200 років. Черкеси справді досягли успіху на своїй новій батьківщині в Йорданії. Вони вважають себе повноправними членами суспільства і фактично беруть участь у житті Хашимітського королівства, незважаючи на те, що усвідомлюють черкеську етнічну та культурну ідентичність.

2.3. РЕГІОНАЛЬНІ ПРОКСІ-ВІЙНИ: ПРИКЛАД КАТАРУ

Дипломатична криза Катару з 4 арабськими країнами тривала на початку червня 2017 року, коли Кувейт як посередник передав владі Дохи 13 вимог Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів, Бахреїну та Єгипту. Вимоги навряд чи були прийняті, оскільки, посилаючись на досє Ассошіейтед Пресс, «Катар мав розірвати дипломатичні та військові зв'язки з Іраном, оголосити Брати-мусульмани, Ісламську державу, Аль-Каїду та ліванську Хезболлу «терористичними організаціями», закрити Аль-Джазіру та своїх філій, а також завершити військову присутність і співпрацю Туреччини на її території. Не отримавши відповіді з боку Катару у встановлений термін, блокуюча четвірка змінила згадані вимоги на шість, які все ще наполягали на закритті Al-Jazeera та дочірніх станцій і вважали Брати-мусульмани екстремістською та терористичною організацією, тоді як Катар підтримує рух, розглядаючи його як політичну силу.

Слід зазначити, що до цієї події Саудівська Аравія, головний опонент Дохи, прийняла першого візиту президента Близького Сходу Трампа, а новий президент США зустрівся з 55 арабськими та мусульманськими лідерами в травні 2017 року. «Після прийому десятків арабських і мусульманських лідерів для На саміті президента Трампа Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), очевидно, розраховували на швидку перемогу над Катаром і широку регіональну підтримку» (Lynch, 2017, p. 2). Однак ситуація виявилася набагато складнішою, ніж вони думали на той момент. Зусилля Саудівської Аравії та ОАЕ продемонструвати свою гегемонію над Радою співробітництва країн Перської затоки (GCC) та арабськими країнами на Близькому Сході натомість вказують на триваючі розбіжності в усьому регіональному порядку. Бойкот Катару, розпочатий арабською четвіркою, здається, був переоцінений і не міг зашкодити одній із найбагатших міні-монархій світу ні політично, ні економічно.

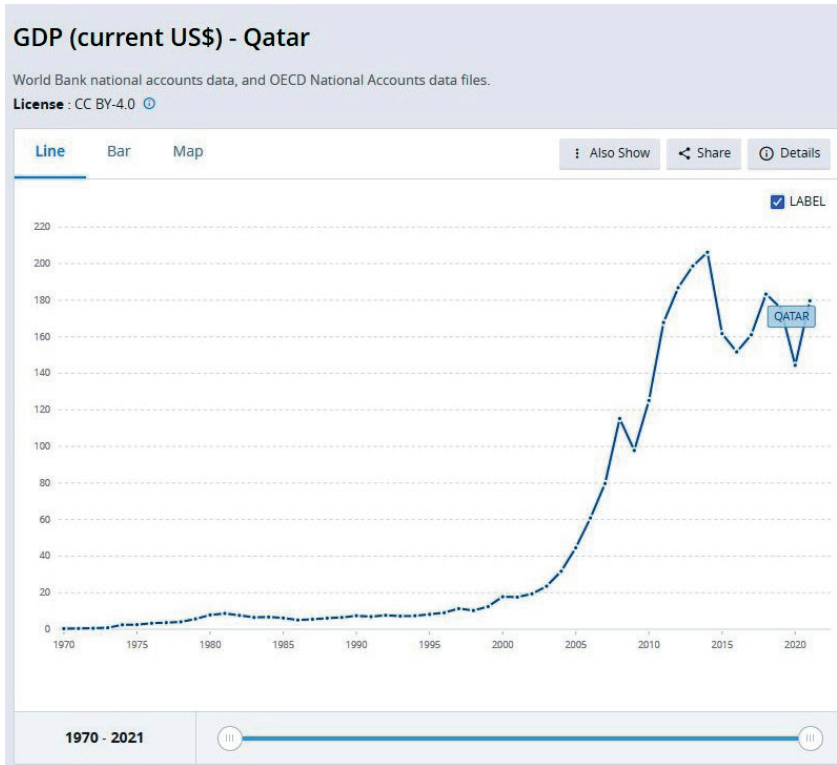
Крім того, присутність ключової військової бази США в Катарі, безумовно, може розглядатися як серйозний стримуючий фактор для будь-якого можливого військового рішення, оскільки військове командування США не виявило жодного інтересу до пропозиції ОАЕ перемістити авіабазу США з території Катару. Що стосується вимоги закрити Al-Jazeera, то вона зустріла всесвітнє засудження як порушення свободи ЗМІ.

Тим не менш, бойкот негативно вплинув на країну і змусив владу Катару за певних обставин розраховувати на допомогу Ірану та Туреччини. «У перші тижні після оголошення блокади імпорту Катару впав майже на 40 відсотків порівняно з тим же часом роком раніше» (Griffing, 2018, р. 2). Сухопутна, повітряна та морська блокада, запроваджена Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами, Бахрейнном та Єгиптом щодо крихітного емірату з населенням 2,6 мільйона осіб, мала на меті зламати економіку Катару та змусити шейха Таміма бін Хамада Аль Тані поступитися списку вимог, сформульованих Саудівською Аравією в їхній кампанії щодо регіонального панування.

Емір Катару відмовився виконати будь-які вимоги з боку саудівської королівської родини та їхніх арабських філій. У результаті бойкот порушив імпорту з Катару та спричинив значний відтік мільярдів доларів із катарських банків вкладниками з чотирьох держав. Намагаючись врегулювати кризи, «Катар, найбільший у світі експортер зрідженого природного газу, розробив нові торговельні шляхи та спрямував десятки мільярдів доларів зі свого величезного фонду національного багатства, щоб захистити свої банки» (Bayomi, 2018, р. 3). Влада емірату почала підтримувати державними грошима катарські банки, допомагати місцевим компаніям розвивати власне виробництво ряду товарів, у тому числі продуктів харчування. Згідно зі звітами Міжнародного валютного фонду та даними Всесвітнього банку, «банківська система Катару оговталася після початкового відпливу, а економіка зростала, тобто валовий внутрішній продукт досяг \$179,68 млрд у 2021 році порівняно зі \$151,73 млрд у 2016 році» (World Bank, 2018) (див. діаграму 1).

Правозахисники давно критикували Катар за його зовнішню трудову політику; вони навіть закликали до бойкоту Чемпіонату світу з футболу 2022 року, який відбудеться в Катарі, через велику кількість смертей найнятих працівників. Однак у 2018 році ситуація кардинально змінилася, коли Human Rights Watch спеціально згадала Катар у світовому звіті за 2018 рік під назвою «Катар: рік кризи, який стимулював реформи прав», таким чином стимулюючи нові законодавчі реформи для покращення трудових стандартів для трудових мігрантів. Крім того, за економічним прогнозом Міжнародного валютного фонду (жовтень 2019) і даними Всесвітнього банку, Катар вважався найбагатшою країною світу, оскільки його ВВП за паритетом купівельної спроможності (ПКС) на душу населення становив приблизно

132 886 доларів США у 2019 році (International Monetary Fund, 2019) (див. таблиці 3 та 4).

Діаграма 1. ВВП Катару (у доларах США)

Source: World Bank national accounts data

Джерело: База даних Всесвітнього банку системи національних рахунків

Тривала боротьба між монархіями Катару та Саудівської Аравії за регіональний вплив була наріжним каменем проксі-конфлікту між Катаром і Саудівською Аравією. Очевидно, їхні стосунки загострилися після подій Арабської весни, коли Доха підтримувала революційну хвилю, а Ер-Ріяд їй протистояв. Раніше Катар стикався з деякими труднощами з іншими арабськими лідерами через його трансляції Al-Jazeera, теплі відносини з сусіднім Іраном і навіть колишню підтримку Братів-мусульман.

Таблиця 3

Список країн за ВВП (ПКС) на душу населення
(за даними МВФ у доларах США)

International Monetary Fund (IMF)

Rank	Country/Economy	GDP (PPP) per capita (Int. \$)		times to world	change		Continent
		2018	2019		Int. \$	Rank	
1	Qatar	129,638.4	132,886.4	7.08	3,248.0	0	Asia
2	Macao SAR	115,913.1	114,363.0	6.09	-1,550.1	0	Asia
3	Luxembourg	106,371.8	108,950.7	5.80	2,578.9	0	Europe
4	Singapore	101,386.8	103,181.2	5.49	1,794.3	0	Asia
5	Ireland	79,617.1	83,399.3	4.44	3,782.2	0	Europe
6	Brunei Darussalam	78,350.3	80,383.6	4.28	2,033.3	0	Asia
7	Norway	74,357.1	76,684.5	4.08	2,327.4	0	Europe
8	United Arab Emirates	69,222.5	69,434.8	3.70	212.3	0	Asia
9	Kuwait	66,652.4	66,386.7	3.54	-265.7	0	Asia
10	Switzerland	65,009.8	66,196.1	3.53	1,186.3	0	Europe

Source: International Monetary Fund/World Economic Outlook

Джерело: База даних Міжнародного валютного фонду щодо національних ВВП

Таблиця 4

Список країн за ВВП (ПКС) на душу населення
(за даними Світового банку у доларах США)

World bank

Rank ▲	Country/Economy ▲	GDP (PPP) per capita	
		(millions of Int. \$) ▲	Year ▲
1	Qatar	126,598	2018
2	Macao SAR, China	122,435	2018
3	Luxembourg	111,103	2018
4	Singapore	101,353	2018
5	Ireland	83,203	2018
6	Brunei Darussalam	80,778	2018
7	United Arab Emirates	74,943	2018
8	Kuwait	73,705	2018
9	Cayman Islands	72,608	2017
10	Switzerland	68,096	2018

Source: World Bank Data

Джерело: База даних Всесвітнього банку щодо ВВП

Емір Катару Хамад бін Халіфа аль-Тані з моменту приходу до влади в 1995 році вважав, що Катар зможе гарантувати безпеку, лише якщо перетвориться з придатка Саудівської Аравії на її суперника. Катар займає міжнародну позицію завдяки володінню найбільшими у світі запасами зрідженого природного газу (СПГ). Зростаюча репутація «безупинного посередника» стала «ключовим компонентом незалежної та інноваційної регіональної політики Катару» (Ulrichsen, 2014, с. 6) щоб зайняти собі нішу в регіональній дипломатії до 2011 року. Можна розглянути наступні приклади посередництва Катару, зокрема Ємен (2008–2010), Ліван, Дарфур (2008–2010), Судан проти Чаду (2009), Джибуті та Еритрея (2010). Конституція Катару (2003) визначила медитацію як помітну рису в статті 7 зовнішньої політики Катару, яка «базується на принципі зміцнення міжнародного миру та безпеки шляхом заохочення мирного вирішення міжнародних суперечок».

Нові виклики, пов'язані з впливом COVID-19, низькими цінами на нафту та глобальною нестабільністю, здається, впливають на плани Дохи прискорити диверсифікацію економіки та мінімізувати регіональні наслідки кризи в Катарі. Сценарій проксі-війни, який

був активований після подій Арабської весни, залучив регіональні та світові держави до конфліктів, що розгортаються в регіоні та його периферійних областях.

Двоє американських вчених Кендіс Рондо та Девід Стерман завершили фундаментальну дослідницьку роботу «Проксі-війна XXI століття: протистояння стратегічним інноваціям у багатополлярному світі» в рамках проекту «Міжнародна безпека», організованого фондом New America Foundation та Університетом Арізони. Вони окреслили низку проксі-конфліктів на Великому Близькому Сході та його периферії як першу частину згаданого проекту. Їх дослідження «підкреслює прогалини в дослідженнях і переосмислює проксі-війну як стратегію, яка спирається на збройні сили третіх сторін, які знаходяться поза межами конституційного ладу конкуруючих держав, які відкрито чи приховано беруть участь у збройному конфлікті» (Rondeaux, & Sterman, 2019, p. 1).

Дослідники зосередили свою доповідь на проксі-війні в регіоні, який вони визначили як «Великий Близький Схід та його периферію», що включає прибережні зони, що межують зі Східним Середземним морем, Перською затокою та Чорним морем, де країни утворюють так звану «дугу» нестабільності». Регіон довгий час був місцем різноманітних конфліктів і конкуренції між великими державами через його близькість до торгових шляхів і морського сполучення (Rondeaux, & Sterman, 2019, p. 4) (див. мал. 3).

Багато дослідників і аналітиків у всьому світі вважають, що проксі-війни можуть сформувати військові конфлікти XXI століття в досяжному майбутньому. Поширення проксі-війн на Близькому Сході набуло тривожної популярності з 2011 року. Адміністрація Барака Обами після нещасного випадку США в Іраку намагалася уникнути широкомасштабного розгортання військ і досягати своїх стратегічних цілей за допомогою місцевих партнерів. «Коли держави розпадалися, а громадянські війни охопили Ємен, Лівію та Сирію, США працювали з ополченнями та іншими недержавними суб'єктами, які були призначені служити піхотинцями у війні проти тероризму...» (Stark, & Ahran, 2019, p. 1).

Норми «холодної війни» навряд чи можна застосовувати в глобалізованому багатополлярному світі. Тоді як у відносно недавньому минулому Вашингтон і Москва колись встановлювали правила гри, сьогодні «складна мережа партнерства між державами, корпораціями, найманцями та збройними формуваннями змінює спосіб ведення та перемоги у війнах» (Rondeaux, & Sterman, 2019, p. 2).

Мал. 3. Місця великих проксі-війн
на Великому Близькому Сході та його периферії
Source: Mapbox
Джерело: Система Mapbox

Деніел Л. Байман з Інституту Брукінгса вказує на фактори, що спричиняють будь-яку проксі-війну, як ситуацію, «коли велика держава підбурює або відіграє важливу роль у підтримці та керуванні стороною конфлікту, але сама веде лише невелику частину фактичних бойових дій» (Вуман, 2018, р. 1).

Проксі-війна, на відміну від традиційної війни, зменшує втрати та власні військові витрати держави, але полегшує військовий тягар для країн-контрибуторів та альянсів. Так само робили США у співпраці з урядами Афганістану та Іраку, Іран з повстанцями-хуситами в Ємені та Сирії. Іран підтримує Сирію відносно невеликою кількістю регулярних сил, але багато шіїтських бойовиків з Пакистану, Іраку, Афганістану та Лівану допомагають керувати режимом Асада.

Проксі-війна також пропонує офіційним особам спосіб спростувати участь у бойових діях на чужій території. Одним із найяскравіших прикладів цього є відносини Росії з сепаратистами в Донецькому басейні України. «Існування проросійських сепаратистів, фінансування та матеріальна підтримка їхньої армії, а також її псевдополітичний статус — усе це творіння Росії» (Фох, 2019, с. 4) і багато фактів доводять, що російські команди та командири очолюють сепаратист-

ські армії. Росія використовує проксі в Україні та стверджує, що не причетна, «незважаючи на фінансування низки груп, опозиційних уряду Києва, націлювання та підтримку їх власними силами» (Вуцан, 2018, р. 3). Володимир Місько у своїй рецензійній статті на колективну монографію під редакцій Володимира Горбуліна «Світова гібридна війна: українській фронт» 2017 року представляє думку авторів щодо концепції світової гібридної війни (СГВ), як «новітнього глобального міжнародного протистояння, яке виникає в умовах сучасного геополітичного устрою, боротьби за домінування і впливи, яке ведеться силами держав, їх коаліцій та позадержавними акторами» (Місько, 2017, с. 85).

Триваюча криза в Катарі, схоже, перетворилася на заморожений конфлікт усередині сунітських монархій у Перській затоці, розсіюючи геополітичні переваги в регіоні. Це результат проксі-війн, які поширюються в регіоні після Арабської весни. Країни Перської затоки (так само, як регіональні та світові держави) підтримали місцевих бойовиків з різними ідеологіями та походженням, які намагаються знайти ефективних союзників у регіоні. Концепція проксі-війн, схоже, стає домінуючою в XXI столітті в міжрегіональному протистоянні.

2.4. РИТОРИКА НА СЛУЖБІ ВІЙНИ: ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА РОСІЇ

Історія знає чимало прикладів, коли політики вдаються до риторики як мистецтва аргументації, намагаючись знайти виправдання для підтримки сепаратистських рухів та агресивних натхненників у сусідніх країнах. Перша Шлезвіг-Гольштейнська війна між Данією та Пруссією спалахнула в 1848 році, це був бурхливий, але важливий період для Європи. Жителі обох герцогств, що становили третину етнічних німців у Датському королівстві, повстали проти датського панування. Це повстання було підтримано військовим втручанням Пруссії, армія якої відкинула війська Данії від Шлезвіга і Гольштейна. Війна тривала три роки, поки міжнародний тиск не змусив прусаків вивести свої війська та прийняти Лондонський протокол 1852 року.

Конфлікт є гарним «прикладом ролі націоналізму в перехідний період від монархії до конституційної демократії в Західній частині Європи» (Das virtuelle Museum, 2005, с. 2) його навіть можна розгля-

дати як вирішальний інструмент у розбудові національної держави. Трирічну війну висвітлювали обидві сторони у своїй національній риторичі, тобто картини та пісні націлювали своїх одержувачів «правильним» шляхом. Таким чином, мистецтво управління інформацією було добре відоме з незапам'ятних часів. Національний настрій переважав чи то в Німеччині, чи то в Данії при описі зазначених подій, зокрема, данці на уроках історії висвітлювали «Привид 1848 року», а німці підняли «Шлезвіг-Гольштейнське повстання» з регіонального на національний рівень.

Намагаючись створити неупереджене висвітлення тонкощів історії обома сторонами, Німеччина та Данія розпочали у 2005 році перший VIMU, спільний проект віртуального музею, який фінансується Європейським фондом регіонального розвитку в рамках програм Interreg. Це був перший історичний проект в Інтернеті, представлений двома мовами, де обидві сторони знайшли справжню розповідь на цю делікатну тему.

На противагу цьому, недавній українсько-російський збройний конфлікт у Східній частині Європи відрізняється тим, що його ідентифікують як «прокси-війну» або переважно використовують українські ЗМІ як «гібридну війну», а російські просувають свою версію як «внутрішній конфлікт» або навіть «громадянської війни». На відміну від короля пруського короля Фрідріха Вільгельма IV, який «відкликав пруську підтримку повстання в герцогствах Шлезвіг та Гольштейн, спрямованого на повалення правління Данії та створення «Малонімецької федерації» (Herzfeld, 1998, p. 5), російські офіційні особи та, отже, урядові ЗМІ заперечують будь-яку причетність у бойових діях на Донбасі ні особовим складом, ні військовим плануванням і поставанням. Вони з підступним ентузіазмом звертаються до аудиторії в Росії та за її межами, використовуючи найвитонченіші засоби риторики, щоб перевернути справжній наратив.

Тому необхідним є обговорення концепції російської риторики в інформаційній війні у контексті таких питань як: значення риторики та її застосування з точки зору Росії; місце війни ідей у сучасній війні; роль ЗМІ в різних видах протистояння; медіа-інструменти кремлівської влади з точки зору їх ефективності; виявлення мети російських когнітивних атак і рефлексивного контролю.

Відповіді на ці запитання, безперечно, не передбачають перевірених методів і рекомендацій щодо протидії інструментам і методам дезінформації через їх високу складність і навіть крихкість. Слід

враховувати моральні та правові проблеми обробки інформації консультантом, а також емоційні та психологічні рамки одержувачів у цільовій країні. Але в будь-якому випадку дезінформація, якщо її виявлено, дає змогу аудиторії зрозуміти концепцію та те, як вона працює.

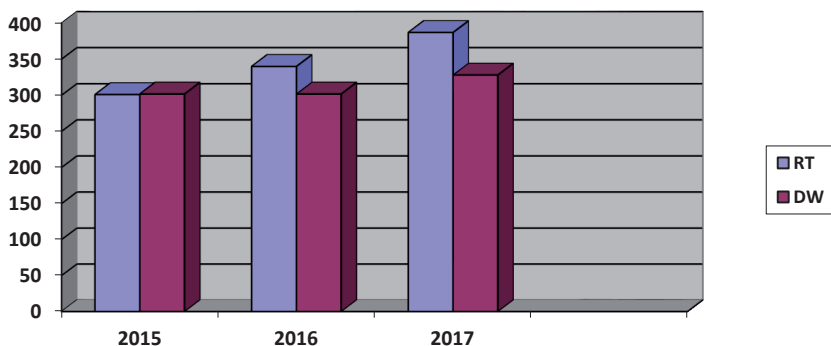
Згідно зі змістом Оксфордського словника, риторика визначається як «політична промова чи письмо, яке має на меті вплинути на людей, але воно не є цілком чесним чи щирим» (Oxford Dictionary, 2020). Найважливішим невід’ємним компонентом цього визначення є «не зовсім чесний або щирий», що передбачає певне маніпулювання людськими розумами. Тим часом Британська енциклопедія посилається на іншу основу відповідного визначення як «Риторика, принципи навчання комунікаторів — тих, хто прагне переконати чи повідомити. У 20 столітті в ньому відбулося зміщення акценту з оратора чи письменника на аудитора чи читача» (O’Sloane, & Perelman, 1999, p. 1). Таким чином, розгляд риторики дається як у традиційній, так і в сучасній формах. Що стосується його застосування, то воно тісно пов’язане з мовленням, комунікацією та пропагандою.

Нині звичайна війна трансформується у проксі-війну, гібридну війну, випадкову війну тощо і водночас «заміщується війною ідей» (Roy, 2019, p. 1), яка інколи передує прямим збройним зіткненням. Антуліо Дж. Ечеваррія II у своїй монографії визначив війну ідей як «зіткнення бачень, концепцій та образів, і їх інтерпретації; бо самі образи мають набагато менше значення, ніж спосіб їх сприйняття» (Echevarria II, 2008, p. 13). У той же час фізичні події є певним чином вагомим аргументом для впливу на хід і результат війни ідей. Пропаганда та патріотична риторика, що ведеться протидіючими сторонами, часто може переростати у війну слів та боротьбу за певні ідеї. Таким чином, такі битви можуть підтримувати фізичну боротьбу, а іноді становити привід для війни.

ЗМІ як четверта влада вважаються невід’ємною демократичною інституцією, яка забезпечує неупереджене інформування про політичну, економічну та соціальну ситуацію та навіть заплутує політику, спрямовуючи на них незручні запитання та критику. Але, на жаль, для зміцнення влади можновладці вдаються до медіа. Російський президент Путін зі своїм провладним парламентом дотримується усталеної схеми, захоплюючи новинні події у «належному контексті» на свій розсуд. При цьому переважаючу роль відіграють головні федеральні телеканали. Трансляція, спрямована на громадянську свідомість і патріотичну відданість, особливо після анексії Криму, підняла рейтинг Путіна до 80–90 %.

Кремль відроджує стару радянську пропаганду на новій основі, використовуючи нові інструменти та ідеї. Російська військова доктрина, яка стала публічною в лютому 2010 року, підкреслювала посилення ролі інформаційної війни через «досягнення політичних цілей без застосування військової сили». Тому інформаційну війну можна визначити як «цілісну концепцію, яка включає операції в комп'ютерній мережі, електронну війну, психологічні операції та інформаційні операції». На відміну від радянської пропаганди, нещодавня російська інформаційна війна не зосереджується на тому, щоб проголошувати власну інтерпретацію абсолютною істиною, а намагається «посягти насіння сумніву та недовіри; заплутувати, відволікати, поляризувати та деморалізувати» (Porotsky, 2018, p. 3). З моменту анексії Кримського півострова та розпалювання збройного конфлікту на Донбасі Росія, схоже, використовує приховану кібер-діяльність проти українських об'єктів, узгоджену з інформацією, точніше інструментами дезінформації та військовими операціями. «Завдяки цій кібер-кампанії Росія змогла тихо і наполегливо скомпрометувати здатність українського уряду та військових спілкуватися та діяти, тим самим підірвавши легітимність і авторитет українських політичних і військових інституцій» (Connell, & Volger, 2017, p. 19).

Тому кремлівське керівництво приділяє особливу увагу цілеспрямованому мовленню за кордоном. У своєму указі від 9 грудня 2013 року президент Володимир Путін закликав до необхідності підвищення ефективності державних ЗМІ. Інформаційне агентство «РИА Новости» було ліквідовано, а після злиття з міжнародною службою радіомовлення «Голос Росії» було створено нове міжнародне інформаційне агентство «Россия сегодня» (Russia Today або RT). Нова медіагрупа відразу ж отримала високий пріоритет як «стратегічне підприємство Росії». У наступному році інформаційне агентство RT запустило нову мультимедійну платформу Sputnik з аудіокомпонентом, замінивши відповідно «Голос Росії». Міжнародна телевізійна мережа RT, що фінансується урядом Росії, відіграє важливу роль за межами Росії, надаючи телеканали та Інтернет-контент англійською, іспанською, французькою, німецькою, арабською та російською мовами. На діаграмі нижче показано трирічну динаміку фінансування RT для мовлення в Німеччині порівняно з Deutsche Welle, німецьким державним міжнародним громадським мовником (Friedrich Naumann Stiftung: Für die Freiheit, 2018, p. 7) (див. малюнок 4).

Мал. 4. Порівняний бюджет російського агентства «Раша Тудей» та німецької корпорації «Дойче Велле» у млн євро

Джерело: Фонд Фрідріха Науманна: За Свободу. Взято з https://shop.freiheit.org/download/P2@754/145670/A4_RussischeMedien_D_Endfassung.pdf

На кінець 2014 року телекомпанія RT мала розвинену мережу, що включає 22 бюро в 19 підконтрольних їй країнах. За даними глобальної дослідницької групи Ipsos, 70 мільйонів глядачів у всьому світі дивилися програми RT у 2016 році раз на тиждень; 36 мільйонів з них були в Європі. Таке проникнення аудиторії можна порівняти з сервісом BBC World, який мав 76 мільйонів глядачів на тиждень у всьому світі за той самий період.

RT Deutsch і Sputnik News зараз надзвичайно активні, як ніколи раніше. СНА-Радіо (Інформаційне агентство Sputnik) здійснює свої передачі з використанням певного логотипу, а також RT (Russia Today). Ключова проблема полягає в тому, що німецькі слухачі та глядачі не усвідомлюють свого прямого доступу до інформації російських державних медіа, використовуючи аббревіатури, і сприймають їх як місцеві чи міжнародні новини, наприклад, SNA-Radio відоме серед федеральних земель як Mega-Radio тощо.

Російські медіа в Німеччині щодо організації та змісту інтегровані в медіа-машину, яка вважається «зброєю», за словами Маргарити Симоньян, головного редактора телемережі RT та міжнародного інформаційного агентства «Россия сегодня». RT Deutsch і Sputnik News ділять весь світ на «своїх-чужих», вибірково керують фактами, не соромлячись мають справу з фальсифікаціями та фейковими новинами. Зазвичай вони включають добре збалансований новинний контент, який на перший погляд можна легко знайти в новинному тикері

та щоденних найважливіших моментах у будь-якому популярному новинному звіті. Але «очевидний відбір або замовчування фактів, які не відповідають офіційній позиції Кремля, здається, здійснюється регулярно» (Spahn, 2018, с. 4). Тенденція стала очевидною після анексії українського Криму та військового втручання у східну частину України.

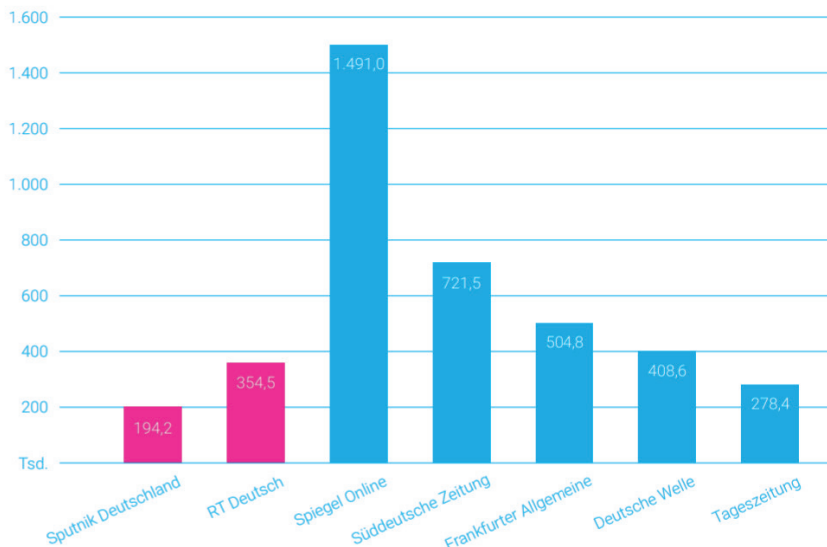
Посилення впливу російського мовлення на німецьких глядачів і слухачів серед інших доступних медіа є очевидним. На межі 2017 та 2018 років аналітична команда Фонду Фрідріха Неймана: за свободу та доктор Сюзанна Шпан із німецького аналітичного центру Zentrum Liberale Moderne (LibMod) опублікували діаграму, яка показує перехресний розріз підписників Facebook та їхнє ставлення до російських та німецьких ЗМІ в Німеччині. Станом на 13 грудня 2017 року у Sputnik News було 193 599 підписників (лайків), а на YouTube — 3196 глядачів. Частка RT Deutsch була більш вагомою завдяки її представленості в Інтернеті. Агентство мало 354 463 підписників (лайків) на їхніх сторінках у Facebook, тобто в шість разів більше, ніж наприкінці 2014 року, коли воно починалося. (Friedrich Naumann Stiftung: Für die Freiheit, 2018, р. 9) (див. малюнок 5).

Наслідки українських подій привертають увагу громадськості та викликають занепокоєння щодо порушення Росією міжнародного права та посилення її пропагандистської кампанії не лише на регіональному рівні, тобто поблизу зони конфлікту, але й у всьому світі. Поява проукраїнського настрою в ЗМІ США та Великої Британії, а також Польщі, Канади та Словаччини свідчить про зростання інтересу до української теми та протидіє негативному впливу російської риторики, спрямованої на «виправдання» військового тиску на сусідні країни та агресивну політику на Близькому Сході.

Американський некомерційний аналітичний центр RAND, заснований у 1948 році, опублікував у 2018 році видатну дослідницьку роботу про російські глобальні пропагандистські кампанії, засновану на детальних аналітичних і статистичних даних. Заявленою метою дослідження «було вивчити російськомовний контент у соціальних мережах і ширшу пропагандистську загрозу для регіону колишніх радянських держав, включаючи Естонію, Латвію, Литву, Україну та, меншою мірою, Молдову та Білорусь» (Helmus, 2018, с. ix). Росія надає перевагу регіональним «співвітчизникам», які розмовляють російською, походять з Росії та, іноді, не охоче приймаються країнами-резидентами. «Російське урядове мовлення в

регіоні служить потужною пропагандистською зброєю для Росії, і вона часто має відносно невелику кількість регіональних конкурентів» (Helmus, 2018, р. 73).

Follower (Likes) bei Facebook im Vergleich

Quelle: Dr. Spahn (laut Facebook-Angaben vom 26.01.2018)

Мал. 5. Структура користувачів Фейсбуку щодо російських та німецьких ЗМІ в Німеччині (тис. одержувачів) (2018)

Джерело: Фонд Фрідріха Науманна: За Свободу. Взято з https://shop.freiheit.org/download/P2@754/145670/A4_RussischeMedien_D_Endfassung.pdf

Дослідники RAND детально проаналізували дані соціальних мереж, щоб оцінити масштаби кампанії в соціальних мережах на користь Росії, опитали експертів регіонального та національного рівнів, а також фахівців НАТО. На думку експертів, Росія синхронно використовує суміш різноманітних медіа, включаючи контрольовані державою радіо та телебачення, новинні веб-сайти, а також невідомі акаунти в соціальних мережах у вигляді ботів і тролів.

Спроби росіян вплинути на американців через соціальні медіа стали публічними восени 2017 року. У звітах, опублікованих роком піз-

ніше комітетом Сенату з розвідки, говориться, що «широка політична дезінформаційна кампанія Росії в соціальних мережах США була більш масштабною, ніж вважалося спочатку, з ферми тролів, які працюють, щоб знеохочувати темношкірих виборців і «стерти межі між реальністю та вигадкою», щоб допомогти обрати Дональда Трампа в 2016 році» (Jalonis, 2018, p. 1). Успіх Кремля у використанні підроблених облікових записів у соціальних мережах в автоматизованому режимі, а також облікових записів, якими керують люди, заслугує на більш детальний розгляд. Росія керувала тролями та ботами, щоб помножити російські операції з дезінформації. «Наприклад, влітку 2014 року армія кремлівських тролів, як повідомляється, заповонила вебсайт The Guardian 40 000 коментарями на день» (Helmus, 2018, p. 22).

Опитування громадської думки в США демонструють глибоку стурбованість спробами Росії вплинути на президентські вибори 2016 року. Після виборів адміністрація Обами ініціювала певні санкції проти Росії, які вимагали видворення агентів російської розвідки. І після цього директор ФБР Джеймс Б. Комі підтвердив відкрите розслідування втручання Росії у вибори 2016 року. Російським агентам було висунуто звинувачення у 2018 році. Потім у 2019 році у звіті, підготовленому спеціальним прокурором Робертом С. Мюллером III, говориться: «Росія використовувала витік електронної пошти, пропаганду та соціальні медіа, щоб розпалити розбіжності в суспільстві та підірвати цілісність виборчого процесу в Сполучених Штатах» (Kelly, 2019, p. 1). У звіті, опублікованому Комітетом з розвідки Сенату 25 липня 2019 року, були запропоновані нові подробиці про інтенсивність «безпрецедентної» російської кіберактивності, спрямованої на виборчу інфраструктуру в США напередодні президентських виборів 2016 року. 67-сторінковий звіт також залишив «невищеними питання таємницею намірів Москви, оскільки, як зрештою з'ясували офіційні особи, вона націлилася на виборчі системи в усіх 50 штатах» (Gazis, 2019, p. 1).

Кіберскандал із втручанням Росії у вибори 2016 року ще не знайшов свого вирішення, але залишається загроза повторення нової кібератаки на наступних виборах президента США. Дослідники RAND підкріпили свій аналітичний звіт декількома рекомендаціями протистояти будь-яким спробам за межами США вплинути на президентські вибори 2020 року. Підсумовуючи завершену дослідницьку роботу, вони дійшли висновку про такі рекомендації: виділіть і «заблокуйте» російську пропаганду; розвивайте стійкість груп ризику; забезпечуй-

те альтернативу російської інформації шляхом розширення та вдосконалення місцевого контенту; підвищуйте якість інформації про США, НАТО та ЄС; відслідковуйте російські ЗМІ та розвивайте аналітичні методи (Helmus, 2018, р. 75).

Одним із найефективніших заходів протидії російській інформації є надання «альтернативи російській інформації шляхом розширення та вдосконалення місцевого контенту». Російськомовні меншини в країнах Балтії та Україні, де приблизно половина населення використовує російську мову в повсякденному житті, гостро потребують неупереджених, якісних джерел інформації на російськомовних платформах. Це може бути ефективним способом захистити їх від наративу Кремля. Україна зробила успішний крок до створення Інформаційної армії — онлайн-платформи, яка об'єднала понад 40 тисяч волонтерів, які бажають протистояти російській пропаганді.

Георгій Почепцов охарактеризував когнітивну атаку, певним чином асоційовану з панічною атакою, як таку, що «спрямована на трансформацію розуміння та інтерпретації ситуації як окремою особою, так і в масовій свідомості» (Pochepctsov, 2018, р. 37). Хід російської гібридної війни на Донбасі висвітлювали українські, російські та міжнародні інформаційні агентства, але в кожному випадку аудиторія отримувала різну інтерпретацію одних і тих самих фактів, що неминуче призводило до різного розуміння та висновків. У психології існує ефект Даннінга-Крюгера, який означає «когнітивне упередження, за якого люди з обмеженими знаннями чи компетенцією в певній інтелектуальній чи соціальній сфері значно переоцінюють свої власні знання чи компетентність у цій галузі відносно об'єктивних критеріїв або продуктивності своїх однолітків або людей загалом» (Duignan, 2019, р. 1). Ідея полягає в тому, що дефіцит знань може змусити людей думати, що вони є більшими експертами, ніж вони є насправді, що може призвести до неправильного сприйняття, а також до помилок. Помилкове сприйняття є однією з особливостей, пов'язаних з когнітивною атакою, але більш важливою є здатність передбачити реакцію опонента на вашу діяльність і, крім того, активувати його відповідь у бажаному напрямку.

Що стосується сфери комерційної комунікації, то компанії з кібербезпеки, такі як US Carbon Black, розробляють і рекламують свої продукти, наприклад, хмарне програмне забезпечення безпеки кінцевих точок для виявлення шкідливих дій і протистояння будь-яким атакам на компанію.

Російська Федерація застосувала в Україні передову форму гібридної війни, використовуючи елемент інформаційної війни, який називається «рефлексивне управління». «Рефлексивний контроль — це термін, який використовується для опису практики попереднього визначення рішення супротивника на вашу користь шляхом зміни ключових факторів у сприйнятті супротивником світу» (Keir, 2018, р. 4). Цей термін особливо використовується в обговоренні російських методів та інструментів, пов'язаних з інформаційною війною. Кремль використав рефлексивний контроль, щоб тримати США та європейських союзників у пасивному стані, протистоячи спробам Росії вторгнутися в Україну за допомогою військових і невійськових інструментів. Марія Снегова з Центру аналізу європейської політики виділила п'ять ключових елементів рефлексивних методів контролю Росії в Україні в 2015 році, а саме: 1. Обманні операції з приховування присутності російських регулярних сил в Україні. 2. Приховування цілей Москви в конфлікті. 3. Нав'язування ідеї правдоподібної законності дій Росії порівняно з нібито еквівалентними діями Заходу в Косово протягом 1990-х років та іракським вторгненням у 2003 році. 4. Загрози та провокації Заходу шляхом демонстрації військової потужності Росії, включаючи звичайну та ядерну зброю. 5. Нав'язування власного нарративу Росії про український конфлікт через офіційні та соціальні медіа (Snegova, 2015, р. 5).

Міністерство фінансів Росії запропонувало «збільшити держбюджет ЗМІ в 2020 році на третину в порівнянні з поточним бюджетом і скласти 91,9 млрд. рублів» (Interfax, 2019, р. 1). 76 мільярдів рублів з цієї суми в 2020 році за пропозицією міністерства повинні бути виділені на радіо і телебачення. 23 мільярди рублів передбачено АНО «ТВ-Новости» як власнику Russia Today. Це державне фінансування офіційно оголошено в Російській Федерації для створення засобів масової інформації та поширення новин та інформації на внутрішньому та міжнародному ринках.

Зростання ролі війни ідей змінило традиційні риси збройних конфліктів у всьому світі. Раніше бойові дії супроводжувалися або супроводжувалися спланованою інформаційною війною зі створенням «лагідного образу» зловмисника чи ініціатора збройного конфлікту. Сучасний досвід показує, що інколи навмисна кампанія дезінформації передує прямим збройним зіткненням або прикритим військовим операціям, як «зелені чоловічки» у випадку з анексією Криму. Риторика, яка широко використовується російськими офіційними

особами і, отже, провладними ЗМІ, дійсно передбачає вплив на населення як всередині Росії, так і за її межами, особливо це стосується людей, які живуть у сусідніх країнах. Російська Федерація успадкувала здатність перевернути правдивий нарратив з ніг на голову від свого вмілого попередника, тобто Радянського Союзу. Порівняно з колишньою радянською пропагандою, нещодавня російська «медіа-армія» докладає багато зусиль, щоб заплутати, відволікти, поляризувати та деморалізувати населення, включаючи офіційних осіб та військового персоналу цільових країн, які не мають наміру суворо слідувати курсу Російської Федерації. Реалізація різних видів риторичних засобів не охоплює лише фізичну та інформаційну сфери, де домінуючу роль відіграють факти та реальність. Кремлівська влада освоює використання своїх пропагандистських прийомів у віртуальному просторі, торкаючись таких делікатних аспектів, як релігія, культура, література та мистецтво. Методи та інструменти, які вони використовували, принесли їм певні дивіденди як у політичній, так і у військовій сферах. Численні приклади очевидні, напр. Першим доказом можна назвати найбільш обговорюване втручання Росії у хід виборів у кількох країнах (США та деяких балканських державах), а розширення території за рахунок інших країн або створення дестабілізованого буфера зони з абсолютно лояльними до Москви режимами (Крим, східна частина України, Придністров'я, Абхазія) як друга. У випадку з Україною Росія зіткнулася з потужним опором на Донбасі та міжнародним неприйняттям анексії Криму.

Таким чином РФ моделювала сприйняття добровільного возз'єднання Криму з Росією та недопущення її агресії. Що стосується Донбасу, то Росія створювала інший образ, тобто образ громадянської війни серед самих українців. Створені уявлення передбачали різні аудиторії, а саме росіян, українців із сусідніми країнами та міжнародну аудиторію. Найкращий спосіб протистояти війні ідей Кремля — це підвищити рівень життя в цільових країнах і викрити кампанію дезінформації за допомогою неупередженої високоякісної інформації, що додається до ефективного опору та рішучості захистити цілісність власної батьківщини.

ВИСНОВКИ

У сучасному світі людство почало стикатися зі здавалося б незрозумілими причинно-наслідковими явищами. Наприклад, льодяна брила, що відколослася, від льодовика на одному з полюсів може поставити під загрозу існування цілого виду істот на іншому кінці земної кулі. Так і в міжнародних відносинах локальний конфлікт в одній з країн може суттєво вплинути на ситуацію в регіоні і навіть загострити геополітичні амбіції цілої низки держав. Але що ще небезпечніше, зацікавлені сторони починають вдаватися до недозволених методів та застосовувати сумнівні механізми та інструментарій для досягнення корисливих цілей. Ще в IX столітті відомий американський письменник і публіцист Марк Твен із витонченим гумором розповідав в одному зі своїх гумористичних оповідань «Як мене обирали в губернатори» про чорні піар-компанії, з якими стикаються політики. Однак навряд чи шанувальники його таланту в усьому світі могли уявити собі, що буквально через 1,5–2 століття нестримна брехня, що спонсорується євро-азійською державою, стане приводом для розв'язання збройної агресії проти українців і призведе до сотень тисяч убитих та покалічених у результаті широкомасштабних бойових дій на відстані майже 3,7 тисячі кілометрів. І які би трансформації не відбувалися б із видами війн та їх обличчям — проксі-війна, гібридна війна, випадкова війна — все одно вони залишаються крвожерливими та загарбницькими за своєю натурою і не мають відбирати права у народів на свободу, демократію та право самостійно визначати свою долю.

Література

Гордін, Я. (2014). Кавказька Атлантида: 300 років війни. *You-books.com. Найбільша бібліотека*. Взято з <http://www.you-books.com/book/Ya-Gordin/Kavkazskaya-Atlantida-300-let-voyny>

Доходи Донецької та Луганської областей покривають їх витрати лише на 40 % (2014, Травень 12). *Економічна Правда*. Взято з <https://www.epravda.com.ua/news/2014/05/12/450790>

Есипов, В. (2019, лютий 27). Інтерв'ю міністра внутрішніх справ Бранденбурга Карла Гайнца Шрьотера кореспонденту «Дойче Велле». *DW/суспільство*. Взято з <https://p.dw.com/p/3DqYm>

Маслова, Н., & Мунтян, П. (2018, березень 21). Сепаратизм у сучасному світі: суть, причини та регіональні різновиди. *VIII Міжнародна кон-*

ференція «Стратегії інноваційного розвитку природничих дисциплін: досвід, проблеми та перспективи», Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка. Взято з <https://www.cuspu.edu.ua/ua/strategii-innovatsiinoho-rozvytku-pryrodnych-lykh-dystsyplin-dosvid-problemyta-perspektyvy/sektsiia-4/7675-separatyzm-u-suchasnomu-sviti-sut-prychynyta-rehionalni-riznovydy>

Місько, В. (2017). Світова гібридна війна: Український фронт: Монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: ФОЛІО, 2017. 496 с. *Наукові записки: Серія «Історія»*. Взято з <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/9309/1/Mysko.pdf>

Романюк, Н. (2014, жовтень 20). Сепаратизм як суспільно-політичне явище сучасності. III Міжнародна науково-практична Інтернет конференція «Сепаратизм як суспільно-політичне явище». Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Взято з <https://internationalconference2014.wordpress.com/2014/10/20/сепаратизм-як-суспільно-політичне-яв>

Стахурський, І. (2017, квітень 2017). Тільки факти. Сьогоднішня Україна без Криму та Донбасу. *Факти ICTV*. Взято з <https://fakty.com.ua/ru/ukraine/20170413-tilky-fakty-shho-ukrayina-vtratyla-vnaslidok-okupatsiyikrymu-i-donbasu>

Ammirati, A. (2015, December 8). What is the Dublin Regulation. *Open Migration*. Retrieved from <https://openmigration.org/en/analyses/what-is-the-dublin-regulation>

Anderson, A. (2018). Overview: the Diversity and Complexity of Separatist Movements in Europe. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol. 17, No 3. European Center for Minority Issues. Retrieved from https://www.ecmi.de/fileadmin/redakteure/publications/JEMIE_Datens_%C3_%A4tze/JEMIE_Datens_%C3_%A4tze_2018/Anderson_intro.pdf

Bayomy, Y., Holland, S., & Strobel, W. (2018, March 16). Trump's back-to-back visitors unlikely to solve Gulf dispute. *Reuters: World News*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-usa-trump-gulf/trumps-back-to-back-visitors-unlikely-to-solve-gulf-dispute-idUSKCN1GS2U4>

Bertossi, C. (2007). French and British models of integration. *ESRC Centre on Migration, Policy and Society Working Paper*, No. 46, p. 3–4.

Bertossi, C. (2011). National Models of Integration in Europe: A Comparative and Critical Analysis. *ResearchGate*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/238043202_National_Models_of_Integration_in_Europe_A_Comparative_and_Critical_Analysis

Bosch, S. (2017, September 29). Here's how bad economically a Spain-Catalonia split could really be. *CNBC European News*. Retrieved from <https://www.cnbc.com/2017/09/21/heres-how-bad-economically-a-spain-catalonia-split-could-really-be.html>

Boyle, K., & Englebert, P. (2006, March 22). The Primacy of Politics in Separatist Dynamics. *International Studies Association, Town & Country Resort and*

Convention Center. Retrieved from http://cega.berkeley.edu/assets/miscellaneous_files/wgape/10_Englebert.pdf

Byman, D. (2020, April, 2). Why engage in proxy war? A state's perspective. *Brookings*. Retrieved from <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2018/05/21/why-engage-in-proxy-war-a-states-perspective>

Connell, M., & Volger, S. (2017): Russia's approach to cyber warfare. *Center for Naval Analysis: Analysis & Solutions*. Retrieved from https://www.cna.org/CNA_files/PDF/DOP-2016-U-014231-1Rev.pdf

Corporate author(s). (1998, June). Republic of Moldova: Economic Review of the Transnistria Region. *World Bank Document*, Report No. 17886-MD Europe and Central Asia Region, (June 1998). Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/492631468773991051/pdf/multi0page.pdf>

Corporate author(s). (2017, December 9). Will Corsica be a new Catalonia? *Arab News / World*. Retrieved from <https://www.arabnews.com/node/1206191/world>

Corporate author(s). (2018). Russische Medien in Deutschland: Unabhängiger Journalismus oder politisches Instrument? *Friedrich Naumann Stiftung: Für die Freiheit*. Retrieved from https://shop.freiheit.org/download/P2@754/145670/A4_RussischeMedien_D_Endfassung.pdf

Corporate author(s). (2018). Russische Medien in Deutschland: Unabhängiger Journalismus oder politisches Instrument? *Friedrich Naumann Stiftung: Für die Freiheit*. Retrieved from https://shop.freiheit.org/download/P2@754/145670/A4_RussischeMedien_D_Endfassung.pdf

Corporate author(s). (2019). Separatism. *Cambridge Dictionary/Cambridge University Press*. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/separatism>

Corporate author(s). (2019). Финансирование СМИ из бюджета предложено увеличить на треть. *Международная информационная группа Интерфакс*. Financing the media outlets from the state budget to be increased by a third. *International information group Interfax*. Retrieved from <https://www.interfax.ru/russia/678102>

Corporate author(s). (2019). Catalonia Statistics 2018. *Barcelona Chamber of Commerce*. Retrieved from https://www.cambracn.org/documents/117985/528578/Catalunya_Estadistica_2018_EN.pdf/452bb440-19a6-4986-8109-8ef70d7200bd

Corporate author(s). (2019, January 22). Donbas War Death Toll Rises up to Nearly 13,000 — UN. *UNIAN Information Agency*. Retrieved from <https://www.unian.info/war/10416549-donbas-war-death-toll-rises-up-to-nearly-13-000-un.html>

Corporate author(s). (2019, June 11). Catalonia Crisis in 300 Words. *BBC News/Europe*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-41584864>

Corporate author(s). (2019, July 18). AER Statute. *AER General Assembly* (05 June 2019). Retrieved from <https://aer.eu/aer-statute>

Corporate author(s). (2020): Rhetoric. In *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Oxford University Press. Retrieved from <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/rhetoric>

Das virtuelle Museum (2005): Dreijähriger Krieg 1848–51. *Geschichte — ganz nah*. Retrieved from http://www.vimu.info/general_04.jsp?id=mod_3_1

Duignan, B. (2019): Dunning-Kruger effect. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/science/Dunning-Kruger-effect>

Echevarria II, A. J. (2008). Wars of Ideas and the War of Ideas. *Strategic Studies Institute, US Army War College*. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/2e45/1c4df163bd50cc42013242a40a574414a37d.pdf>

European Commission, (2017). The EU and the migration crisis. *Directorate-General for Communication*. Retrieved from <https://data.europa.eu/doi/10.2775/330525>

Fox, A. (2019, February). In Pursuit of a General Theory of Proxy Warfare. *The Institute of Land Warfare at the Association with the U. S. Army: Paper 123*. Retrieved from <https://www.ausa.org/sites/default/files/publications/LWP-123-In-Pursuit-of-a-General-Theory-of-Proxy-Warfare.pdf>

Ganich, A. (2003). Circassian diaspora in Jordan (self-identification, ideas about historical homeland and impact on North Caucasian developments). *CA&C Press AB Publishing House — Sweden*, Vol. 1, Issue 19. Retrieved from <https://ca-c.org/circassian-diaspora-in-jordan-self-identification-ideas-about-historical-homeland-and-impact-on-north-caucasian-developments>

Gazis, O. (2019, July 25): Russia targeted 2016 state elections with “unprecedented level of activity”, Senate Intel report says. *CBS News*. Retrieved from <https://www.cbsnews.com/news/election-security-report-on-russian-meddling-released-by-senate-intelligence-committee>

GDP (current US\$) — Qatar (2020, February 2). *World Bank national accounts data and OECD National Accounts data files*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=QA>

Griffing, A. (2018, June 3). Saudi Arabia vs. Qatar: How MBS's Blockade Not Only Failed to Achieve Its Goals but Backfired. *Haaretz: World News*. Retrieved from <https://www.haaretz.com/world-news/.premium-saudi-arabia-vs-qatar-how-mbs-s-blockade-actually-backfired-1.6134512>

Heine, H. (2017, October 1). Nicht nur Katalonien: Wer alles nach Unabhängigkeit strebt. *Der Tagesspiegel / Politik, Separatisten in Europa*. Retrieved from <https://www.tagesspiegel.de/politik/separatisten-in-europa-nicht-nur-katalonien-wer-alles-nach-unabhaengigkeit-strebt/20366008.html>

Helmus, T. C., Bodine-Baron, E., Radin, A., Magnuson, M., Mendelsohn, J., Marcellino, W., Bega, A., & Winkelman, Z. (2018). Russian Social Media Influence. Understanding Russian propaganda in Eastern Europe. *Research Reports, RAND Corporation*. Retrieved from https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2200/RR2237/RAND_RR2237.pdf

Herzfeld, H. (1998). Frederick William IV. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/Frederick-William-IV>

Jaimoukha, A. (2019). The Circassians in Jordan. *Circassian World*. Retrieved <https://circassianworld.wordpress.com/2013/09/06/the-circassians-in-jordan>

Jalonic, M. C. (2018, December 17). Russian influence operations still stoking tensions on social media, Senate reports say. *Public Broadcasting Service: News Hour*. Retrieved from <https://www.pbs.org/newshour/politics/russian-influence-operations-still-active-and-ongoing-on-social-media-senate-report-says>

Jawir, W. (2018). The Disintegration-Integration Challenges in Moldova. *Studia Politologica Ucraino-Polona*, No. 8, 2018. Retrieved from <http://journals.urau.ua/spup/article/view/163866>

Keir, G., Sher, J., & Seaboyer, A. (2018). Russian reflexive control. *Royal Military College of Canada*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/328562833_Russian_Reflexive_Control

Kelly, M., & Samuels, E. (2019, November 18). How Russia weaponized social media, got caught and escaped consequences. *The Washington Post: Analysis*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/politics/2019/11/18/how-russia-weaponized-social-media-got-caught-escaped-consequences>

List of Countries by GDP (PPP) per capita (2020, January 22). *International Monetary Fund / World Economic Outlook*. Retrieved from <http://statisticstimes.com/economy/countries-by-gdp-capita-ppp.php>

Lynch, M. (2017, July 14). Three big lessons from the Qatar crises. *The Washington Post: Analysis*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/07/14/three-big-lessons-of-the-qatar-crisis>

Mediterranean situation (2019, March 26). *UNCHR the UN Refugee Agency, Operational Portal / Refugee Situations*. Retrieved from <https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean>

Nechayeva, K., & Jenssen, T. (2019, April 3). Ukraine: 5 Facts after 5 Years of Conflict. *Norwegian Refugee Council, Ukrainian War Conflict*. Retrieved from <https://www.nrc.no/perspectives/2019/five-things-to-know-after-five-years-of-conflict-in-eastern-ukraine>

O'Sloane, T., & Perelman, C. (1999). Rhetoric. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/rhetoric>

Parry, S. (2023, May 24). Immigration. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/immigration>

Piris, J. (2019). Political and Legal Aspects of Recent regional Secessionist Trends in some EU Member States. *Secession from Member State and Withdrawal from the European Union*. Cambridge University Press, 2017, Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/books/abs/secession-from-a-member-state-and-withdrawal-from-the-european-union/political-and-legal-aspects-of-recent-regional-secessionist-trends-in-some-eu-member-states-i/39024C917A27AFB-F7B5519864084DD4C>

Pocheptsov, G. (2018). Cognitive attacks in Russian hybrid warfare. *Information & Security: An International Journal*, Vol. 41, p. 37–43. Retrieved from https://it-4sec.org/system/files/4103_pocheptsov_cognitive_attacks.pdf

Porotsky, S. (2018, February 28). Analyzing Russian information warfare and influence operations. *Global Security Review*. Retrieved from <https://globalsecurityreview.com/cold-war-2-0-russian-information-warfare>

Rondeaux, C., & Sterman, D. (2019, February 20). Twenty-first century proxy warfare: confronting strategic innovation in a multipolar world. *New America: International security*. Retrieved from <https://www.newamerica.org/international-security/reports/twenty-first-century-proxy-warfare-confronting-strategic-innovation-multipolar-world>

Roy, D. (2019, October 28). Russian propagandistic rhetoric during the Chechen wars. *International Policy Digest*. Retrieved from <https://intpolicydigest.org/2019/10/28/russian-propagandistic-rhetoric-during-the-chechen-wars>

Snegovaya, M. (2015). 'Reflexive control': Putin's hybrid warfare in Ukraine is straight out of the Soviet playbook. *Institute for the Study of War. Business Insider*. Retrieved from <https://www.businessinsider.com/reflexive-control-putins-hybrid-warfare-in-ukraine-is-straight-out-of-the-soviet-playbook-2015-9>

Sofuoglu, M. (2016, May 14). The Circassian exile: 9 facts about the tragedy Peele. *TRT World, News / Europe*. Retrieved <https://www.trtworld.com/europe/the-circassian-exile-9-facts-about-the-tragedy-1388>

Spahn, S. (2018, November 15). Russische Medien: Eine Waffe im Informationskrieg. *Zentrum Liberale Moderne, Analyse*. Retrieved from <https://libmod.de/susanne-spahn-ueber-russische-medien-in-deutschland>

Stark, A., & Ahram A. (2019, October 22). How the United States Can Escape the Middle East's Proxy Wars. *Foreign Policy Research Institute: Geopolitics*. Retrieved from <https://www.fpri.org/article/2019/10/how-the-united-states-can-escape-the-middle-east-s-proxy-war>

Szawlowski, M. (2018, September 26). Circassians in Jordan. *The Business Year/ Focus: Caucasian Diaspora in Middle East* Retrieved from <https://thebusiness-year.com/article/the-circassians-and-their-role-in-jordan>

Ulrichsen, K. (2014, September). Qatar and the Arab Spring. Policy Drivers and Regional implications. *Carnegie Endowment for International Peace*. Retrieved from https://carnegieendowment.org/files/qatar_arab_spring.pdf

United Nations High Commissioner for Refugees (2017, November 2). *UN-HCR Statistical Database*. Retrieved from <http://data.un.org/Data.aspx?d=UN-HCR&f=indID%3AType-Ref>